

УДК 34 : 165.242.1

С. О. ГЛАДКИЙ

Сергій Олександрович Гладкий, доктор юридичних наук, професор, професор ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

АУТОРЕФЛЕКСИВНА МОДЕЛЬ ПРАВОПІЗНАННЯ: ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ

Проблематика цієї статті має як суто теоретичні, так і практико-прикладні (педагогічні, правовиховні) аспекти. Вона окреслюється змістом концепції правового самопізнання як пізнання людиною себе у світі права та правових (психологічних) феноменів у самій собі. Розробляючи згадану концепцію, автор послідовно опрацьовував окремі її аспекти, що відображалося в попередніх публікаціях. Були розглянуті, зокрема, вихідні теоретичні й методологічні засади цього міждисциплінарного дослідження¹, актуальні наукові уявлення про правову свідомість та її склад², варіативність і трансформація світоглядних засад правового самопізнання³, деформації правосвідомості як спеціальний об'єкт самопізнання⁴, наукові уявлення про правовий менталітет як психічне підґрунтя процесів у сфері правової свідомості⁵, сутність і структура самосвідомості в контексті правового самопізнання⁶, деякі соціально-психологічні аспекти проблеми⁷. Вказані та низка інших публікацій слугували переважно теоретико-правовому осмисленню явищ і процесів (комплексу індивідуально-психологічних і соціально-психологічних формацій), що виступають об'єктом правового самопізнання. У них подана й характеристика стану наукової розробки відповідних аспектів теми дослідження, яка загалом є новою для української юридичної науки. Втім, не буде зайвим ще раз віддати належне науковому доробку представників психологічної школи права, насамперед Л. Й. Петражицького.

Метою цієї статті є визначення загальних смислових контурів і змістових параметрів практично орієнтованої частини дослідження феномена правового самопізнання. Автор прагне у вивченні проблеми здійснити перехід від накопичення емпіричного досвіду (емпіричної установки свідомості) і теоретизування (теоретичної установки свідомості) до моделювання процесу правопізнання на основі саморефлексивної установки свідомості. Гіпотетично правопізнання, інтенціональність якого реалізується ауторефлексивно, має значний трансформаційний потенціал щодо правової психіки суб'єкта пізнання та способів його взаємодії з навколишньою правовою реальністю.

Результати соціологічних досліджень і психологічних спостережень, які проводилися протягом останніх двох десятиліть і предмет яких тією чи іншою мірою пов'язаний з правовою свідомістю громадян України, засвідчують низький рівень розвитку правової культури українців (фрагментарну й поверхову обізнаність зі змістом чинного законодавства, способами захисту своїх юридичних прав і законних інтересів, а головне – глибоку та усталену нігілістичність правової свідомості, недовіру і неповагу до юридичного права та державних органів і установ, які провадять правотворчу й правозастосовну діяльність). Унаслідок дії комплексу чинників, головний з яких – посилення кризи довіри в українському суспільстві як результат «чергового» розчарування у сумлінності, патріотизмі та реформаторській спроможності нинішньої владної верхівки, ситуація в окресленій царині лише погіршується і буде погіршуватися далі. Адже центральний елемент правової системи – це людина. Україна ж сьогодні інтенсивно втрачає найціннішу, найбільш здатну до засвоєння європейських цінностей і способів соціальної (у т.ч. правової) взаємодії молодь, яка доволі успішно шукає можливості виїзду за кордон для навчання та/або працевлаштування.

Криза довіри нищить соціально-психологічне коріння юридичного права (нагадаємо, що згідно з сучасною соціологічною науково-юридичною парадигмою творення права відбувається в надрах суспільного життя, у повсякденності, у мережі малопомітних і ніби малозначущих соціальних взаємодій мільйонів пересічних індивідів), формує до нього індиферентне або й негативне ціннісне ставлення. Отже, центральною проблемою позитивної трансформації національної правової системи слід вважати зміну ставлення широких верств населення до права та державно-владних інституцій. Необхідним є «перезавантаження» (а насправді – глибинна трансформація) соціально-психологічного механізму творення права.

Існує цілий комплекс перешкод для успішного вирішення цієї проблеми. Найважче подолати ті з них, які породжені особливостями правового менталітету нації: у правовому світовідчутті українців форма домі-

нує над змістом і значною мірою не збігається з ним; надаючи відносинам з іншими соціальними суб'єктами правової форми як цього вимагає закон (державна влада), українці виводять за межі цієї форми (у «гінь») значну її частину; заможні й соціально впливові українці охоче використовують юридичні форми і процедури для досягнення цілей, несумісних з духом права, принципом справедливості.

Це означає, що право, як втілення ідеї справедливості, гідності (свободи й добросовісності) та взаємоповаги, не є реальним («проявленим», зримим, відчутним, вагомим, дієвим) у психіці (суб'єктивній реальності) пересічних індивідів. Відтак, вони не є автономними центрами об'єктивації правових ідей і смислів у соціальному спілкуванні. Право не є достатньо вагомим чинником, що впливає на зміст соціальних взаємодій за участю цих індивідів. Головна причина такої ситуації, як зазначалося, вкорінена в менталітеті народу.

Водночас менталітет українців має також і риси, які могли б слугувати основою для позитивної трансформації правосвідомості. Йдеться насамперед про інтровертивність, тобто тенденцію до зосередження уваги на власному суб'єктивному досвіді, внутрішніх переживаннях, а також про т. зв. кордоцентризм (від лат. *cordis* – серце) – розуміння дійсності не стільки мисленням («головою»), скільки «серцем» – емоціями, почуттями, «душею». Як видається, ці ментальні риси створюють сприятливі умови для вирішення проблеми психологічної реалізації права у вищих навчальних закладах України, тобто локально і з використанням спеціальних психолого-педагогічних методів.

При всій своїй варіативності згадані методи мають спільну основу – здатність індивідуальної психіки до саморефлексії. У їх застосуванні слід виходити з того, що процес реалізації права у суб'єктивній реальності індивіда тотожний процесу розвитку його правової самосвідомості.

Можна умовно виокремити рівні (стадії) цього процесу, кожному з яких притаманні специфічні методи і прийоми самопізнання:

рівень статичного усвідомлення («інвентаризації») феноменів власної правової психіки;

рівень усвідомлення феноменів власної правової психіки в динаміці повсякденних соціальних взаємодій;

рівень самотворення правової свідомості (моделювання ситуацій правових взаємодій та їх реалізації з метою впливу свідомості на власну правову психіку в цілому або окремі її структурні компоненти).

Завдання правового самопізнання на *першому рівні* реалізуються з використанням насамперед методу самопостереження (інтроспекції) в стані максимальної ізоляції від соціального середовища, його впливів та інших подразників (самоспоглядання в пасивному стані). Це найпростіший рівень і за складністю завдань, що реалізуються, і за витратністю психоенергетичних ресурсів, і за психотехнічною складовою (передусім здатністю до тривалої концентрації уваги). Немає мети подолати бар'єри, створені для свідомого «Его» механізмами психологічного захисту. Осягнення щодо самого себе «остаточної» та «абсолютної» істини, яка відповідала б критеріям наукового знання, теж не є метою цієї пізнавальної діяльності (тому критика методу інтроспекції, добре знайома фахівцям-психологам, на цьому рівні самопізнання не є актуальною).

Мета цієї стадії психологічної реалізації права – усвідомлення змісту та насичення психічною енергією (завдяки зосередженню уваги й емоційному реагуванню) внутрішніх образів правової дійсності та інших, переважно сталих, феноменів власної правової психіки. Ці образи ніби «проявляються», «матеріалізуються» у полі свідомості, стають зримими, «щільнішими», організуються певним чином навколо «Я» індивіда. Прогнозований (бажаний) результат самопізнання на цій стадії полягає в тому, що суб'єкт усвідомлює та екзистенційно переживає присутність «світу права» у собі (свою присутність у «світі права», включеність у цей світ); стимулює процес інтеграції елементів змісту правової психіки, завдяки чому право може «ожити» у його свідомості. Тим самим суб'єкт виходить за межі сформованої в навчальному процесі штучної структури «книжного» знання про право, яке зазвичай є недостатньо осмисленим, недостатньо інтегрованим і недостатньо пережитим (просякнутим енергією емоцій, співвіднесеним з життєвими проблемами і системою ідеалів та ціннісних орієнтацій індивіда).

Які елементи змісту правової психіки можуть стати об'єктом усвідомлення? Найвірогідніше, що суб'єкт самопізнання почне з найбільш емоційно насичених, недиференційованих емпіричних образів тих чи інших фрагментів правової дійсності, поступово рухаючись у бік більшої диференційованості та абстрактності, доки вистачатиме енергії та дозволятимуть механізми (бар'єри) психологічного захисту.

Суб'єкт запитує себе: наскільки обширним є образ права у моїй свідомості; на яку міру деталізації цього образу я здатен; чого стосуються найбільші («найгуманніші») прогалини у моїй «картині правової реальності»; що стоїть на перешкоді заповненню цих прогалин; які визначальні правові ідеї мені відомі; у чому я вбачаю сутність права; які правові поняття (категорії) стали повною мірою освоєним інструментом пізнання мною світу права; що є для мене право як почуття (якими почуттями, емоціями, переживаннями воно зазвичай у мені проявляється); яким є загальний емоційний фон світу права у моїй внутрішній реальності; правові дії якого типу найбільш представлені у моєму житті; що мене спонукає до цих дій; дія яких психологічних установок найбільш чітко простежується у моїй правовій поведінці; чи є у моїй психіці «живі» (особистісно значущі, дієві) правові ідеали; чи є право для мене цінністю, в чому полягає ця цінність; чи є в мені прагнення (бажання, намір) змінювати себе згідно з моїм правовим ідеалом; який зв'язок існує між недосконалістю (вадами) об'єктивної правової дійсності та рисами (змістом) моєї правової психіки тощо.

Магістральний шлях самопізнання на цьому рівні полягає у вивченні правових емоцій. Активне використання можливостей власної уяви й фантазії дають змогу суб'єкту застосувати складніші методи самопізнання, зокрема, запропоновані Л. Й. Петражицьким методи протидії власним імпульсам і «подразнення правових емоцій»⁸.

На *другому рівні* психологічної реалізації права постає значно складніше завдання, яке, крім вміння концентрувати увагу й розототожнюватися з різноманітними психічними феноменами, потребує розвинутого вміння розподіляти увагу. Суть цього завдання – інтроспективне відстежування проявів дії права безпосередньо у відносинах, у які вступає суб'єкт, та в усіх актах його правової поведінки поза правовідносинами. Йдеться саме про відстежування, адже психологічний досвід, здобутий на цьому рівні самопізнання, зазвичай переконливо засвідчує нерациональність людського єства, владу несвідомого над індивідом, його поведінку, наявність психологічних бар'єрів для пізнання власного внутрішнього світу.

Самоспостереження такого роду потребує не лише здатності зосереджувати й розподіляти увагу та розототожнюватися з явищами і процесами власної психіки (займати позицію «безстороннього свідка»), а й передбачає спроможність сприймати психічні феномени більш глибоко й витончено, блокувати («гасити», «розчиняти») хоча б найгрубіші емоційні реакції на образ самого себе, що змінюється в процесі самопізнання нерідко саме в гірший бік, конфліктуючи з системою власних цінностей та ідеалів. Формування безпритрасного ставлення до свого «реального-Я», обережність, терплячість і наполегливість дають змогу певною мірою наблизитися до тих сфер власної психіки, які приховані від самоусвідомлення. Відтак відбувається розширення «поля свідомості» та, що особливо важливо, усвідомлення внутрішніх суперечностей, дисгармоній, конфліктів у власній психіці. Суб'єкт самопізнання, познайомившись на попередній стадії цього процесу переважно зі змістом «ідеального-Я», на другій стадії має можливість зустрітися «віч-на-віч» з іншою модальністю власної Я-концепції – «реальним-Я». Процес знайомства зазвичай має довготривалий характер, адже для ефективного виявлення «реального-Я» потрібні кризові життєві ситуації, що виникають несподівано, та постійна готовність «вполювати» нове знання про себе, осмислити й інтегрувати його в структуру Я-концепції.

Практикуючи вміння розототожнюватися з феноменами власної правової психіки у взаємодії з іншими суб'єктами і виявляючи взаємозв'язки між власною суб'єктивністю, об'єктивностями її проявів у поведінкових актах та соціально-інституційними механізмами, у контексті яких його поведінкові акти сприймаються як такі, що мають сенс, міркуючи про взаємозв'язки цих інституційних утворень з іншими (з якими він не має безпосереднього контакту), суб'єкт самопізнання починає усвідомлювати свою персональну відповідальність за стан правової системи в цілому, суперечливий і неоднозначний характер свого внеску у її постійне самовідтворення. Це знижує рівень критичності у ставленні до правової поведінки інших соціальних суб'єктів. Важливим надбанням також може бути формування нової «картини правової реальності», сприймання її в актуальному часі як такої, що побудована за мережевим принципом, є відкритою, нелінійною, нерівноважною, самовідтворюваною.

Накопичення досвіду самопізнання на цьому рівні дає змогу суб'єкту поступово сформулювати більш реалістичне уявлення про риси власного правового менталітету, про ті, здебільшого неусвідомлені, ментальні матриці, які він поділяє зі своїми співвітчизниками. Нове, досвідне (а тому суб'єктивно достовірне) знання про себе відповідним чином впливає на зміст самосвідомості суб'єкта, її структуру та функціональність. Тобто, на цьому рівні самопізнання за певних умов активізується процес трансформації особистості, хоча цей процес може не бути довільним, цілеспрямованим і навіть бажаним.

Третій рівень психологічної реалізації права дає змогу суб'єкту набути досвід цілеспрямованої самозміни правової психіки. Йдеться не про наповнення свідомості новою інформацією правового змісту, що інтенсивно відбувається у навчальному процесі у ВНЗ (і нерідко не має скільки-небудь вагомих наслідків для структури особистості, системи її ціннісних орієнтацій, характеру мотивації правових учинків тощо), а про внутрішній діалог – взаємодію свідомого «Я» з іншими структурними компонентами власної психіки. Суб'єкт має можливість на власному досвіді переконатися в обґрунтованості холистичної світоглядної позиції щодо людської психіки та світу загалом, а також в хибності інфантильного уявлення, що вольовий самонаказ (самопримушення) може вирішити всі проблеми. Зокрема, методологія впливу на власне несвідоме є значно складнішою і витонченішою (вона, як і інші методичні та психотехнічні питання, не є предметом розгляду в цій статті).

Проте загалом можна зазначити, що методи, які можуть застосовуватися на цьому рівні, характеризуються інтегративністю і потребують від суб'єктів самопізнання певної сміливості й креативності. Замість тривалого, пасивного і нерідко безплідного очікування виникнення життєвих ситуацій, в яких власна правова психіка виявить нові (приховані) грані та аспекти, такі ситуації цілеспрямовано моделюються і створюються штучно.

Моделювання ситуацій здійснюється з метою глибинного самопізнання і, водночас, самокорекції, самозміни. Відповідно, реалізація таких методів передбачає необхідний рівень психолого-педагогічної майстерності організаторів цієї діяльності та достатньо високий рівень розвитку психологічної культури всіх її учасників.

Складність завдань, які постають на другому і третьому рівнях правового самопізнання, співвимірні з тими здобутками, які обіцяє їх розв'язання. Сьогодні українське право є «деревом з кволим, слабким корінням» саме тому, що воно не вкорінене в душах (свідомо застосуємо цей неакадемічний термін) українців. На тлі тенденції до загального погіршення ситуації потрібні різноманітні «реанімаційні» стратегії, програми, моделі. Правове самопізнання – це лише одна з них. Її головною перевагою є безпосередня зорієнтованість на психологічне відродження природного права у єдиній сфері, де воно виявляє себе як «живе» – у психіці людини.

Оцінюючи придатність ауторефлексивної моделі правоїзнання для практичного застосування у навчальному (вузівському) середовищі, слід визнати, що таке застосування може мати лише обмежений, локальний (факультативний) характер. Обмеження зумовлюються насамперед готовністю суб'єктів педагогічної взаємодії до того виду пізнавальної діяльності, який був охарактеризований вище (зокрема, рівнем розвитку вміння концентрувати і розподіляти увагу, здійснювати систематичне самоспостереження, критично оцінювати й обговорювати його результати з однодумцями, а також самостійно чи за допомогою однодумців експериментувати з власною психікою з метою її позитивної трансформації). Безперечно, організатори (координатори) цієї діяльності повинні мати необхідний рівень психолого-практичної підготовки. Проте головним чинником все ж виступає наявність в учасників груп, що опановують мистецтво правового самоїзнання, відповідних ціннісних орієнтацій (насамперед сприйняття як високої цінності людини з її внутрішнім світом, духовної свободи, права як міри зовнішньої свободи, пізнання як способу буття людини й шляху до істини), належної мотивації, прагнення до самозміни і загалом доволі високого рівня психологічної культури.

Цілі реалізації ауторефлексивної моделі правоїзнання є більшою мірою правовиховними, ніж науково-пізнавальними. Смісл цієї пізнавальної діяльності полягає в зміні ставлення суб'єкта до правової реальності (і внутрішнього, і зовнішнього її вимірів), у формуванні поліцентричного людиномірного її бачення, в трансформації способів (механізмів) взаємодії з нею. Разом із тим розвиток саморефлексії дослідника як компоненти в процесі розробки методології наукового дослідження на сучасному етапі розвитку науки (особливо гуманітарної) поступово набуває характеру імперативної вимоги часу, тож охарактеризована вище педагогічна модель може використовуватися і для підготовки молодих науковців-правників.

Ауторефлексивна модель правоїзнання, безперечно, потребує подальшої теоретичної розробки (із залученням фахівців різного профілю – теорії права, юридичної і загальної психології, педагогіки, психотехніки тощо) та перевірки досвідом практичного впровадження.

¹ Гладкий С. О. Правове самоїзнання як предмет комплексного дослідження: концептуальні аспекти / С. О. Гладкий // Держава і право: зб. наук. праць. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2014. – Вип. 63. – С. 3–9. – (Серія «Юридичні і політичні науки»).

² Гладкий С. О. Правосвідомість як предметне поле та інструмент правового самоїзнання / С. О. Гладкий // Вісник Маріупольського державного університету : зб. наук. праць. – Маріуполь, 2013. – Вип. 6. – С. 10–19. – (Серія «Право»); Гладкий С. О. Склад правосвідомості у контексті правового самоїзнання / С. О. Гладкий // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 1. – С. 12–16.

³ Гладкий С. О. Світоглядні координати правового самоїзнання / С. О. Гладкий // Держава і право: зб. наук. праць. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2014. – Вип. 64. – С. 11–19. – (Серія «Юридичні і політичні науки»); Гладкий С. О. Трансформації праворозуміння у вимірі правового самоїзнання / С. О. Гладкий // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна : зб. наук. праць. – № 1106. – Х., 2014. – С. 34–37. – (Серія «Право»).

⁴ Гладкий С. О. Деформації правосвідомості у контексті правового самоїзнання / С. О. Гладкий // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна : зб. наук. праць. – № 1137. – Х., 2014. – С. 22–25. – (Серія «Право»); Гладкий С. О. Про нігілізм як об'єкт правового самоїзнання / С. О. Гладкий // Форум права. – 2014. – № 3. – С. 69–73 / С. О. Гладкий : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_13.pdf

⁵ Гладкий С. О. Поняття правового менталітету як засіб правового самоїзнання / С. О. Гладкий // Держава і право: зб. наук. праць. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2014. – Вип. 65. – С. 9–17. – (Серія «Юридичні і політичні науки»); Гладкий С. О. Правовий менталітет як об'єкт правового самоїзнання / С. О. Гладкий // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 2. – С. 14–17.

⁶ Гладкий С. О. Самосвідомість як структурно-функціональне ядро правового самоїзнання / С. О. Гладкий // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 3. – С. 13–16; Гладкий С. О. Структура самосвідомості у контексті правового самоїзнання / С. О. Гладкий // Держава і право: зб. наук. праць. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2014. – Вип. 66. – С. 3–12. – (Серія «Юридичні і політичні науки»).

⁷ Гладкий С. О. Стан розвитку правосвідомості українського суспільства у дзеркалі наукової думки / С. О. Гладкий // Держава і право: зб. наук. праць. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2016. – Вип. 71. – С. 21–32. – (Серія «Юридичні і політичні науки»).

⁸ Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. – 2-е изд., испр. и доп. / Л. И. Петражицкий. – СПб., 1909. – Т. 1. – С. 5, 31, 62, 63.

Резюме

Гладкий С. О. Ауторефлексивна модель правоїзнання: педагогічні аспекти.

У статті розглядається логіка процесу правоїзнання, що здійснюється інтроспективно. На відміну від попередніх публікацій автора, присвячених вивченню феномена правового самоїзнання на основі теоретичної установки свідомості, у пропонуваній статті як базисна реалізується ауторефлексивна установка свідомості. Саморефлексія і метод самоспостереження покладаються автором в основу ауторефлексивної феноменологічної моделі правоїзнання. Основною сферою можливого застосування цієї моделі автор вважає педагогічний процес у вищій школі.

Ключові слова: правове самоїзнання, правоїзнання, самосвідомість, правосвідомість, правове виховання.

Резюме

Гладкий С. А. Ауторефлексивная модель правоїзнання: педагогические аспекты.

В статье рассматривается логика процесса правоїзнания, осуществляемого интроспективно. В отличие от предыдущих публикаций автора, посвященных изучению феномена правового самоїзнания на основе теоретической установки сознания,

в данной статье как базисная реализуется ауторефлексивная установка сознания. Саморефлексия и метод самонаблюдения полагаются автором в основу ауторефлексивной феноменологической модели правовознания. Основной сферой возможного применения этой модели автор считает педагогический процесс в высшей школе.

Ключевые слова: правовое самопознание, правовознание, самосознание, правосознание, правовое воспитание.

Summary

Gladky S. Autoreflexive model of knowledge of law: pedagogical aspects.

The article examines the logic of the process of cognition of law, carried out introspectively. In contrast the author's previous publications devoted to the study of the phenomenon of legal self-knowledge on the basis of the theoretical attitude of consciousness, this article primarily implements an autoreflexive mindset. Self-reflection and the method of introspection is the basis of the autoreflexive model of cognition of law. The author considers the pedagogical process in higher education to be the main sphere of possible application of this model.

Key words: legal self-knowledge, legal knowledge, self-consciousness, legal consciousness, legal education.

УДК 347.13

М. М. ВЕЛИКАНОВА

Марина Миколаївна Великанова, кандидат юридичних наук, доцент, доцент Київського національного університету культури і мистецтв

СТАНОВЛЕННЯ КАТЕГОРІЇ РИЗИКУ У ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ

Зміст категорії ризику поступово починає формуватися правовою доктриною та входить в обіг юридичної науки. І хоча ризик вже активно досліджувався математиками та економістами, у юридичній науці проблема ризиків почала розглядатися порівняно недавно. Незважаючи на те, що на сьогодні існує велика кількість як законодавчих, так і доктринальних визначень поняття ризику, підходів до розподілу наслідків ризиків, прогнозування ризиків тощо, відсутність єдиної концепції розуміння ризику негативно впливає не тільки на упорядкування суспільних відносин, які складаються в умовах ризику, а й на сам розвиток таких відносин. Це породжує необхідність дослідження ризиків, яке доцільно розпочати із становлення цієї категорії у правовій доктрині.

Проблематика ризиків порушувалась у дослідженнях таких науковців, як М. М. Агарков, Ч. Н. Азімов, Я. Б. Бараш, І. В. Венедиктова, І. В. Волосенко, М. С. Гринберг, О. О. Красавчиков, Н. С. Кузнецова, В. В. Луць, Я. М. Магази́нер, Р. А. Майданик, Н. І. Майданик, Д. І. Мейер, С. В. Михайлов, В. А. Ойгензіхт, А. І. Омельченко, В. Д. Прима́к, С. В. Резніченко, В. А. Рассудовський, Р. Б. Сабодаш, В. І. Серебровський, Н. І. Татищева, І. С. Тімуш, Я. О. Чапічадзе та інших. Проте формування змісту категорії ризиків у правовій доктрині потребує узагальнення та осмислення.

У зв'язку з цим **метою** цієї публікації є аналіз становлення категорії ризику у правовій доктрині.

У перших правових дослідженнях, які стосувалися проблематики ризику, ризик не розглядається як самостійна категорія. Він досліджується як елемент (умова, обставина тощо) окремих правовідносин, хоча й зустрічаються спроби розкрити сутність поняття ризику. Так, російський дослідник Д. І. Мейер стверджував, що ризик є обов'язком нести збиток у тому випадку, коли вчинити дію, яка є предметом зобов'язання, неможливо. Така неможливість здійснення дії внаслідок тих чи інших обставин може настати щодо кожної дії, тому вчений вважає, що кожне зобов'язання супроводжується ризиком. І тут постає питання про несення ризику. На думку автора, у речовому праві вся шкода, завдана майну в результаті нещасного випадку, має покладатися на суб'єкта права. Щодо зобов'язального права, то несення ризику залежатиме від того, одностороннє чи взаємне це зобов'язання. Якщо зобов'язання є взаємним, то визначення суб'єкта несення ризику пов'язується із наявністю порушення права протилежною стороною. За відсутності такого порушення права, тобто коли шкода настає в результаті нещасного випадку, питання несення ризику вирішується за аналогією речового права. В односторонніх зобов'язаннях, за самою їх суттю, ризик завжди на кредиторів¹.

І. І. Степанов розглядав ризик у майнових відносинах як можливість випадкової втрати майна. Ризиком не охоплюється можливість не отримати вигоду, можливість нездійснення права, якщо воно не пов'язане з витратами². Тобто ризик у праві, на його думку, має розумітися як ймовірність випадкових втрат чи додаткових витрат. Неотримання прибутку не охоплюється поняттям ризику. Такий підхід до розуміння сутності юридичного ризику як категорії з негативним значенням був одним із перших у юридичній науці.

Вже наприкінці XIX – початку XX ст. учені-юристи починають комплексні дослідження ризику. Зокрема, вивченням випадку та ймовірності займався Е. Борель, який був прихильником суб'єктивістського підходу в розумінні ймовірності. Так, автор виходив із того, що ймовірність – це переривана кількість можливих випадків³. Так чи інакше, ідея вченого зводилась до того, що ймовірність – це певний ступінь впевненості людини в своїй вірі, ступінь правдоподібності.